

Андрій Пех,

аспірант 1-го року навчання

e-mail: andrepekh@gmail.com

ORCID: 0009-0007-1333-0278

Andriy Pekh,

postgraduate student of the 1st year of study

e-mail: andrepekh@gmail.com

ORCID: 0009-0007-1333-0278

Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України,
м. Київ, Україна, вул. Берлінського 9, м. Київ, 04060, Україна

Institute of Special Pedagogy and Psychology named Mykola Yarmachenko of the National
Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine, 9 Berlinsky st., Kyiv, 04060,
Ukraine

**АРТ-ТЕРАПЕВТИЧНІ МЕТОДИ У СОЦІОКУЛЬТУРНІЙ АДАПТАЦІЇ
ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ**

**ART THERAPEUTIC METHODS IN SOCIO-CULTURAL ADAPTATION OF
CHILDREN WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS**

Анотація. В статті проаналізовано підходи щодо технологій арт-терапії, які застосовуються в якості психопрофілактики, реабілітації, навчання, діагностики і розвитку дітей з особливими освітніми потребами. Розкрито технології арт-терапії в галузі психології та суміжних галузях: педагогіці, медицині, соціології та ін. Обґрунтовано, що арт-терапія, в супроводі професійної діяльності, – один з досить потужних напрямів психологічної допомоги, основним завданням якого є сприяння більш повній самореалізації особистості. Обґрунтовано, що базовою методологічною ідеєю арт-терапії є положення про тісний зв'язок художньої творчості людини з її психічним станом. З'ясовано різні підходи до визначення арт-терапії: як терапії засобами мистецтва; як засіб розвитку особистості та її творчого потенціалу; як технологію, створену на основі

образотворчої діяльності задля розкриття творчого потенціалу і гармонізації внутрішнього світу дитини; як особливу форму психотерапії; як вид психологічної допомоги особистості, реабілітації і психотерапії, заснованій на мистецтві і творчих продуктивних формах активності людини; як терапію, змістом якої є художня творчість людини. Розкрито сучасний стан дослідження питання використання арт-терапії в роботі з дітьми з особливими освітніми потребами. Проаналізовано наукові пошуки американських, західноєвропейських та українських дослідників із питань особливостей арт-терапії як науки і її ефективності в роботі з такими дітьми.

Визначено пріоритетні напрями подальших наукових та практичних пошуків щодо реалізації психотерапевтичного та психокорекційного потенціалу арт-терапії в роботі з дітьми з особливими освітніми потребами, що сприятиме життєвій самореалізації дитини, формуванню відчуття власної цінності через використання світоглядно-ціннісного потенціалу творів мистецтва.

Ключові слова: арт-терапія, соціум, психологічний супровід, діти, порушення психофізичного розвитку.

Abstract. The article analyzes approaches to art therapy technologies that are used as psychoprophylaxis, rehabilitation, training, diagnosis, and development of children with special educational needs. Art therapy technologies in the field of psychology and related fields: pedagogy, medicine, sociology, etc. are analyzed. It is substantiated that art therapy, accompanied by professional activity, is one of the rather powerful directions of art therapy work, the main task of which is to promote more complete self-realization of the individual. It is substantiated that the basic methodological idea of art therapy is the close connection of a person's artistic creativity with his mental state. Various approaches to the definition of art therapy have been clarified: as therapy by means of art; as a means of personality development and its creative potential; as a technology created on the basis of artistic activity in order to reveal the creative potential and harmonize the child's inner world; as a special form of psychotherapy; as a type of psychological assistance to the individual, rehabilitation and psychotherapy, based on art and creative productive forms of human activity; as therapy, the content of which is the artistic creativity of a person. The current state of research on the use of art therapy in working with children with special educational needs is revealed. The scientific searches of American, Western European, and Ukrainian researchers on the peculiarities of art therapy as a science and its effectiveness in working with such children are analyzed.

The priority directions of further scientific and practical research regarding the realization of the psychotherapeutic and psych corrective potential of art therapy in working with children

with special educational needs have been determined, which will contribute to the child's life self-realization, the formation of a sense of self-worth using the worldview and value potential of works of art.

Key words: art therapy, society, adaptation, children, disorders of psychophysical development.

Актуальність дослідження. У сучасних соціально-психологічних науках арт-терапія стала одним з найпопулярніших засобів роботи з різними категоріями населення та широким спектром соціальних проблем особистості та причин її дезадаптації.

У широкому сенсі арт-терапевтичні методи використовують творчий процес задля зміни психологічного стану особистості. Саме процес формування та розвитку особистості спонукає необхідність формування адаптивних життєвих стратегій поведінки осіб з особливими потребами, адже зміни, які відбуваються в результаті застосування технік арт-терапії, можуть стати джерелом подальших змін в процесі особистісного розвитку, соціальної активності та адаптації.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. У Великому тлумачному словнику сучасної української мови арт-терапія трактується як «метод лікування нервових і психічних захворювань засобами мистецтва та самовираження в мистецтві», у психотерапевтичній енциклопедії термін «арт-терапія» ототожнюється з «образотворчою терапією» і «художньою терапією», в тлумачному словнику психіатричних термінів «арт-терапія» представлена як вид лікування з залученням до мистецтва, яке створює можливості для самовираження, відреагування, відволікання.

Філософсько-методологічні виміри застосування арт-терапії знаходимо в широкому спектрі наукових поглядів, зокрема, в області досліджень арт-терапії та соціалізації людини: Judy Rubin, Sean McClelland, Ellen Galpin, Bruno Getzel, Suzanne Hall, Françoise Legault та ін. Вчені стверджують, що арт-терапія здатна за допомогою простих засобів актуалізувати внутрішній потенціал людини.

Засновником арт-терапії як окремого напрямку в науці вважається британський художник Andrian Hill, творчість якого поєднувала в собі елементи імпресіонізму та експресіонізму, втім мала і риси традиційних художніх напрямів.

Сьогодні арт-терапія стала предметом інтенсивних досліджень і використовується в різних контекстах. Методи арт-терапії досліджуються як ефективний інструмент для поліпшення психічного та емоційного благополуччя, а також для соціальної адаптації та реабілітації.

Численні вчені приділяють увагу вивченню впливу різних видів мистецтва (малювання, скульптура, музика, танець тощо) на психічне здоров'я та соціальну інтеграцію людей у різних вікових групах і з різними потребами. Зокрема, арт-терапію як спеціалізовану форму психотерапії, яка заснована на мистецтві, – розглядає J. Rubin; як інноваційну освітню технологію «лікування» засобами образотворчого мистецтва (малюнком, графікою, живописом, скульптурою) – визначає арт-терапію S. McClelland; як «метод оздоровлення за допомогою творчого самовираження – В. Getzel; як «технологію, що застосовує спонтанну образотворчу діяльність з метою розкриття творчого потенціалу і гармонізації внутрішнього світу дітей» – E. Galpin; як «особливу форму психотерапії, засновану на динамічній взаємодії трьох її основних елементів-учасників – клієнта, психотерапевта й образотворчого матеріалу – Ю. Бриндіков та ін. Науковці розглядають арт-терапію в якості різних видів практики надання психологічної допомоги особистості, навчання, реабілітації, заснованих на мистецтві і творчих продуктивних формах активності. На думку вчених, арсенал форм, видів і методів арт-терапії надзвичайно різноманітний, що, за допомогою художніх прийомів, сприяє позитивному психотерапевтичному впливу арт-терапії під час лікування і психокорекції особистості.

В дослідженнях Д. Левак цікавими видаються погляди на арт-терапію як на: метод лікування за допомогою художньої творчості, що сприяє вираженню агресивних почуттів у соціально допустимій формі; основу для

інтерпретації і діагностичної роботи в процесі терапії; метод роботи з думками і почуттями, які «закриті»; метод формування внутрішнього контролю та уваги.

На думку О. Титаренко, арт-терапія є засобом психологічної гармонізації і розвитку людини засобами заняття художньою творчістю. В дослідженні арт-терапія, з позиції адаптації, подається як інтегративний адаптаційний механізм, що надає людині активну позицію відносно можливостей пристосування до середовища, яке сприяє загальній гармонізації особистості.

Отже, арт-терапевтичні технології є інструментом для вивчення почуттів, соціалізації та адаптації, розвитку міжособистісних навичок і стосунків, зміцнення самооцінки й створення більш впевненого образу «Я».

Мета статті – теоретичний аналіз використання арт-терапевтичних технологій як засобу психосоціальної адаптації дітей з особливими освітніми потребами.

Результати дослідження. Сучасний етап розвитку спеціальної освіти в Україні актуалізує питання всебічного та гармонійного розвитку дітей з особливими потребами. В роботі з такими дітьми дуже важливо використовувати гнучкі види корекції, одним із яких є арт-терапія. Арт-терапія дає змогу, ненав'язливо спостерігаючи за дитиною в процесі спонтанної творчості, пізнати її життєві цінності й особистісні інтереси, зрозуміти індивідуальність, відчути настрій. Творча діяльність гармонійно поєднує виховний, розвивальний, діагностичний і корекційний процеси, створюючи підґрунтя для налагодження довірливих емоційних стосунків із дитиною, ефективною соціальною взаємодією та якісного корекційного впливу.

Як зазначають вчені, психосоціальне відновлення особистості є складовою соціально-психологічної реабілітації, спрямованої на відновлення та створення нових соціальних, групових, родинних зв'язків, реадаптацію в професійному середовищі та трудовому колективі, формування мережі соціально-психологічної підтримки (Лайгмейер, 1984; Титаренко, 2005).

О. Титаренко, вивчаючи проблему соціальної адаптації, виділяє такі її форми роботи: індивідуальна, групова та соціокультурна. Якщо індивідуальна та групова форми соціальної адаптації містять у собі лекції, бесіди, дискусії тощо, то соціокультурна реабілітаційна робота виконується завдяки організації масових заходів, на кшталт театральних вистав, сумісного перегляду фільмів, екскурсій, сумісних образотворчих робіт тощо.

На думку А. Silvers, D. Wasserman, соціокультурна адаптація включає комплекс психологічних заходів, спрямованих на створення психологічних механізмів особистості з особливими потребами, які полегшують їх соціальну інтеграцію в суспільство. Ці психологічні механізми сприяють постійному внутрішньому зростанню, особистісному розвитку і, в цілому, відновленню культурного статусу означеної категорії осіб (Silvers & Wasserman, 1999).

Вчені стверджують, що основою рушійної сили у соціокультурній адаптації є включення осіб з особливими потребами до культурної спільноти та культури в цілому. Формування соціокультурної адаптації засобами арт-терапії дає змогу особистості реалізовувати власні здібності, налагодити психоемоційний стан, спілкування з іншим засобами доступних видів творчості. Водночас, методи арт-терапевтичної діяльності дають змогу фахівцеві проаналізувати, які аспекти потреб дітей з тими чи іншими порушеннями потребують втручання. Як стверджують вчені, серед основних потреб найчастіше порушується потреба в інформації, в отриманні соціальних, культурних послуг, доступних видах творчості, спілкуванні тощо.

Тобто арт-терапевтична діяльність є психореабілітаційною діяльністю, яка долучає людей до спілкування, узгодження дій, відновлення та стабілізації їхньої самооцінки, прискорює соціальну адаптацію та інтеграцію.

У працях Н. Калька, З. Ковальчук зазначено, що саме методологія арт-терапії є метою допомоги особистості, в тому числі соціально-психологічної. Авторки ототожнюють поняття арт-терапії з поняттям зцілення й вважають,

що саме арт-терапія є способом зцілення за допомогою творчого самовираження (Калька & Ковальчук, 2020).

У дослідженнях В. Маслової визначено переваги застосування арт-терапії з метою психосоціальної адаптації осіб з особливими потребами, вимушених переселенців, громадських активістів, що перебувають в стані емоційного вигорання, а саме:

- арт-терапія завжди надає ресурс, через творчу складову психіки відбувається пошук можливостей самозцілення, залучення внутрішніх ресурсів людини;

- засобами арт-терапії створюється можливість дослідити власні несвідомі процеси, приховані ідеї і стани, бажані соціальні ролі та форми поведінки, що знаходяться у позасвідомості або мало проявлені в житті;

- мова образів і символів, як одна з основ образотворчого мистецтва, дає змогу виразити свої почуття, знайти власні моделі комунікації, поведінки, які мають своє відображення в створених образах (арт-терапія заснована на механізмі проєкції, адже все, що створюється людиною, є проєкцією частини її внутрішнього світу назовні – на малюнок, втілення частини «Я» в художньому образі);

- арт-терапія як засіб невербального спілкування є цінною для діагностики і корекції емоційної сфери, зокрема, несформованості емоційних переживань, образів уяви у дітей з особливими потребами;

- малюнок в арт-терапевтичному процесі є певним матеріальним полем для метафоричної взаємодії, що дає змогу поглянути на ситуацію та знайти спосіб її вирішення (Маслова, 2015).

Підсумовуючи отримані теоретичні дані, можна стверджувати, що арт-терапія заснована на мобілізації творчого потенціалу людини, внутрішніх механізмів саморегуляції та зцілення, відповідає потребі людини в самоактуалізації, в розкритті нових можливостей. Водночас творчість, можливість вибору теми або матеріалів формує самостійність,

відповідальність, вміння приймати рішення, здійснювати вибір, брати на себе відповідальність тощо.

До актуальних проблем психологічної та психотерапевтичної допомоги засобами арт-терапії вчені відносять:

- подолання наслідків психотравмуючих подій;
- діагностика та психотерапія ПТСР;
- заходи з реабілітації постраждалих, адаптації в нових соціально-психологічних умовах.

Як стверджують автори, ці та інші проблеми розв'язуються через реалізацію таких завдань в роботі з будь-якою категорією тих, хто потребує допомоги:

- підвищення мотивації;
- пізнання себе, усвідомлення власних потреб, бажань, деструктивних моделей поведінки, відновлення відчуття особистісної цінності, укріплення образу «Я»;
- подолання відчуття ізольованості, навчання інших моделей комунікації, побудова нових стосунків, формування групової ідентичності, відновлення відчуття приналежності до певних груп та спільнот (родинним, професійним тощо);
- розвиток когнітивної сфери;
- розвиток навичок саморегуляції тощо.

У фундаментальному дослідженні Й. Лангмейєра, З. Матейчека запропоновано численні способи покращення ситуації розвитку соціально депривованих дітей. Учені наголошують на широкому спектрі впливів і змін арт-терапії: від виправлення мовлення і рухових умінь до подолання труднощів у навчанні та соціальній адаптації, зокрема, насамперед завдяки впорядкуванню системи взаємин депривованої дитини із соціальним мікро- й макродовкіллям (Лангмейєр & Матейчек, 1984).

У праці М. Герньєр досліджено використання лялькового театру як методу арт-терапії в роботі з дітьми, які мають порушення емоційно-вольової

сфери. Вчений наголошує, що техніки арт-терапії вміщують як діагностичні, так і терапевтичні аспекти, адже можливості мистецтва спрямовані на соціалізацію, самовираження та відпрацювання емоційних конфліктів.

У сфері психології, психотерапії, спеціальної педагогіки чимало досліджень, присвячених використанню арт-терапії у роботі з дітьми з особливими освітніми потребами.

Варті уваги дослідження проблеми застосування арт-терапії як методу роботи з дітьми з особливими освітніми потребами – І. Дмитрієвої, У. Дутчак, І. Кузави, Л. Куненко, З. Ленів, І. Лисенкової, О. Наконечної, О. Філь, І. Чернухи, К. Ramirez, L. Vislie, P. Tipple та ін., в яких відзначається вплив психокорекційного та психотерапевтичного потенціалу мистецтва й художньої творчості на когнітивний, емоційний, особистісний розвиток дитини.

Заслужують уваги наукові пошуки Р. Tipple щодо особливостей арт-терапевтичної роботи з дітьми з розладами аутистичного спектра. Автор доводить, що такі діти виявляють різні емоції через мистецтво, які варто ретельно проаналізувати, адже ті складнощі, з якими діти з аутизмом стикаються при виявленні власних почуттів та світорозуміння вербальною й невербальною мовою жестів і рухів, їх ігнорування, може призвести до посиленої десоціалізації.

У дослідженнях фізичного, інтелектуального, емоційного розвитку К. Ramirez виділяють такі порушення на індивідуальному рівні, що може призвести до нейрофізіологічних змін; на регуляційному, що може призводити до проявів агресії, та на інституційному рівні, що призводить до обмеження працездатності й «ресурсів» дитини. Автор наголошує, що включення арт-терапевтичних технік до роботи з такими дітьми дає змогу запобігти формуванню негативних ціннісних орієнтацій у ставленні до самих себе та оточуючих, сприяє соціалізації й інтеграції в суспільство.

Тотожної думки дотримується L. Vislie. Дослідником систематично теоретично і практично обґрунтовано арт-терапевтичну роботу з дітьми з

особливими потребами як одного з найважливіших шляхів соціалізації таких дітей (Vislie, 2003).

У працях Л. Куненко зазначено, що провідним засобом виховання дітей з особливими потребами виступає мистецтво, що дає змогу максимально поєднати його з процесом виховання та формування особистісного розвитку (Куненко, 2000).

Окрім клінічного аспекту арт-терапевтичної роботи з людьми з функціональними порушеннями, Н. Калька, З. Ковальчук виокремлюють соціальний аспект, у якому арт-терапія відіграє ключову роль в формуванні спілкування з іншими, що сприяє подоланню бар'єрів соціальної ізоляції та інтеграції їх в соціум (Калька & Ковальчук, 2020).

Розкриває проблему використання творів образотворчого мистецтва в роботі з підлітками з порушеннями інтелекту І. Дмитрієва. Вчена окрему увагу звертає на необхідність глибокого розуміння особливостей сприймання такими дітьми художніх образів, творів живопису, їх розуміння і переживання (Дмитрієва, 2008).

Отже, дослідження провідних педагогів та психологів засвідчують, що саме використання методів арт-терапії в роботі з дітьми з особливими освітніми потребами сприяє реалізації зазначених умов, оскільки вони дають змогу вирішувати такі важливі педагогічні завдання, зокрема:

- *виховні* – виховна взаємодія дітей та дорослих, формування спілкування з однолітками і дорослими, співпереживання з іншими, усвідомлення системи моральних норм, засвоєння етики поведінки;

- *корекційні* – корекція образу «Я», формування самооцінки, неадекватних форм поведінки, способів взаємодії з іншими тощо;

- *психотерапевтичні* – «лікувальний» ефект досягається завдяки тому, що в процесі творчої діяльності створюється атмосфера емоційної теплоти, доброзичливості, емпатійного спілкування, визнання цінності особистості іншого, відчуття психологічного комфорту, захищеності, радості, успіху, тобто у результаті мобілізується цілющий потенціал емоцій;

– *діагностичні* – оцінка розвитку та індивідуальних особливостей дитини, виявлення проблем, що підлягають спеціальній корекції; соціометричних показників кожного в колективі;

– *розвивальні* – завдяки використанню різних форм художньої експресії складаються умови, за яких кожна дитина переживає успіх, самостійно справляється з труднощами, навчається вербалізувати емоційні переживання, відкритості у спілкуванні тощо.

Підсумовуючи можна стверджувати, що сучасна концепція використання арт-терапевтичних засобів в роботі з дітьми з особливими освітніми потребами полягає у соціокультурній адаптації таких дітей і виступає як цілеспрямований соціально-психологічний вплив на них через мистецтво та творчість, що прискорює процес їхньої соціалізації та формування соціального образу особистості.

Таким чином, використання арт-терапевтичних технологій в роботі з дітьми з особливими освітніми потребами має значний психопрофілактичний та психотерапевтичний потенціал, сприяє формуванню емоційно-вольової, мотиваційної, комунікативної сфери, соціалізації й, в цілому, гармонізації особистості.

Висновки. Отже, на основі проведеного аналізу наукових праць зарубіжних та вітчизняних вчених щодо проблеми застосування методів арт-терапевтичних технологій можна констатувати, що ці методи набули широкого поширення в медичній, психологічній, соціальній та педагогічній практиці.

Арт-терапія, як засіб зцілення особистості, є ресурсним методом, що дає змогу працювати з образом «Я» особистості, розвивати діапазон комунікативних моделей поведінки, створювати нові стратегії життя, формувати життєві смисли через створення власних творчих продуктів. Методи арт-терапії поєднують творчість з терапевтичним ефектом, тому створення інноваційних підходів можуть розширити цей потенціал, використовуючи нові методики, матеріали та технології.

Діти з особливими освітніми потребами часто зазнають труднощів у взаємодії з оточуючим середовищем і відчують соціокультурну відмінність. Інноваційні підходи в арт-терапії дають змогу їм розв'язувати ці проблеми та підтримувати їхню адаптацію до соціального середовища. Застосування ефективних методів арт-терапії можуть поліпшити якість життя дітей з особливими освітніми потребами, допомагаючи їм знайти спосіб вираження себе, розвивати соціальні навички та покращувати самопочуття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дмитрієва, І.В. (2008). *Корекційна спрямованість естетичного виховання в старших класах допоміжної школи*. Слов'янськ: Видавництво «Маторін».
2. Куненко, Л.О. (2000). Корекційно-реабілітаційні аспекти музично-естетичної діяльності сліпих молодших школярів. *Дидактичні та соціально-психологічні аспекти корекційної роботи у спеціальній школі*. Київ : ІД АПН України, Вип. 1.
3. Маслова, В. (2015). Метод творчої реабілітації в роботі з учасниками бойових дій. *Простір арт-терапії*. Київ : Золоті ворота, Вип. 2 (18).
4. Лангмейер, І. & Матейчек, З. (1984). *Психическая депривация в детском возрасте*. Прага : Авиценум.
5. Практикум з арт-терапії. (2020). Львів : ЛьвДУВС, Ч. 1.
6. Титаренко, О. Використання арт-терапії в психолого-педагогічному супроводі освітнього процесу. *Електронний збірник наукових праць Запорізького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти*. URL: http://virtkafedra.ucoz.ua/el_gurnal/pages/vyp6/tytarenko.pdf.
7. Ghosh, N. (2012). Disabled Definitions, Impaired Policies: Reflections on Limits of Dominant Concepts of Disability. Kolkata : Institute of development studies Kolkata. <https://idsk.edu.in/wp-content/uploads/2015/07/OP-34.pdf>
8. Silvers, A., Wasserman, D. & Mahowald, M. 1999. Disability, Difference, Discrimination: perspectives on Justice in Bioethics and Public Policy. New York. <https://philpapers.org/rec/SILDDD>
9. Vislie, L. (2003). From integration to inclusion: focusing global trends and changes in the western European societies. *European Journal of Special Needs Education*, 18 (1).

REFERENCES

1. Dmytriieva, I.V. (2008). Korektsiina spriamovanist estetychnoho vykhovannia v starshykh klasakh dopomizhnoi shkoly [Corrective orientation of aesthetic education in the senior classes of the auxiliary school]. Sloviansk: Vydavnytstvo «Matorin». [in Ukrainian].
2. Kunenko, L.O. (2000). Korektsiino-reabilitatsiini aspekty muzychno-estetychnoi diialnosti slipykh molodshykh shkoliariv [Corrective and rehabilitative aspects of musical and aesthetic activities of blind younger schoolchildren]. Dydaktychni ta sotsialno-psykholohichni aspekty korektsiinoi roboty u spetsialnii shkoli. Kyiv : ID APN Ukrainy, Vyp. 1. [in Ukrainian].
3. Maslova, V. (2015). Metod tvorchoi reabilitatsii v roboti z uchasnykamy bojovykh dii [The method of creative rehabilitation in working with combatants]. Prostir art-terapii. Kyiv : Zoloti vorota, Vyp. 2 (18). [in Ukrainian].
4. Lanhmeier, I. & Mateicheck, Z. (1984). Psykhycheskaia depriyvatsiia v detskom vozraste [Mental deprivation in childhood]. Praha : Avytsenum.
5. Praktykum z art-terapii [Art therapy workshop]. (2020). Lviv : LvDUVS, Ch. 1. [in Ukrainian].
6. Tytarenko, O.I. Vykorystannia art-terapii v psykholoho-pedahohichnomu suprovodi osvithnoho protsesu [The use of art therapy in the psychological and pedagogical support of the educational process]. Elektronnyi zbirnyk naukovykh prats Zaporizkoho oblasnoho instytutu pisliadyplomnoi pedahohichnoi osvity. URL: http://virtkafedra.ucoz.ua/el_gurnal/pages/vyp6/tytarenko.pdf [in Ukrainian].
7. Ghosh, N. (2012). Disabled Definitions, Impaired Policies: Reflections on Limits of A., Wasserman, D. & Dominant Concepts of Disability. Kolkata : Institute of development studies Kolkata. <https://idsk.edu.in/wp-content/uploads/2015/07/OP-34.pdf> [in English].
8. Silvers, Mahowald, M. (1999). Disability, Difference, Discrimination: perspectives on Justice in Bioethics and Public Policy. New York. <https://philpapers.org/rec/SILDDD> [in English].
9. Vislie, L. (2003). From integration to inclusion: focusing global trends and changes in the western European societies. European Journal of Special Needs Education, 18 (1). [in English].